

01 / 2017

ABC dals dretgs politics – Vita capita – Tudestgs
da la Tschechia – Il stgilat – Polluziun nucleara –
Lia Grischa 1424 – Succurs d'enviern – Mozart e
marketing – Pastiziers grischuns – Designar moda

chattà.ch

L'ABC dals dretgs politics en tschintg linguas

Nova brochura da la chanzlia federala

■ (anr/vi) Oz publitgescha la chanzlia federala «L'ABC dals dretgs politics». La brochura gratuita declera plets ch'ins dauda savens e na sa tuttina betg adina precis tge ch'els muntan. Elecziun da maiorz? Il term han ins gia legì milli giadas. Ma sch'in uffant dumonda tge ch'el muntia, vegnan ins en las stretgas. La nova brochura da la chanzlia federala definescha radund 135 terms e porscha in «tour d'horizon» dals dretgs politics. La finamira è d'animar ils Svizzers e las Svizras dad ir quest atun ad eleger il nov parlament federal.

Cumular, panaschar, stritgar

Cun sfegliar la brochura croda si ch'ella cuntegna blers chavazzins banals, sco per exempel «partida politica». Sco ch'ins legia dentant la definiziun daventi cler ch'i na sa tracta gnanca d'in chavazzin uschè banal. En mintga cas pudessan ils pli paucs scurlattar ord la mongia la definiziun: «Associaziun duraivla, organisada tenor il dretg privat, da persunas cun finamiras politicas cuminaivlas che vegnan definidas en il program u en statuts.»

Tar auters chavazzins èn ins cuntent da puspè pudair frestgentar si la savida. «Cumular, panaschar, stritgar» – quai fan ins mo mintga quatter onns tar las elecziuns naziunalas ed ins emblida en il frastemp per il solit da tge ch'i sa tracta propri. Era qua porscha la brochura agid (guarda fanestra).

Il frontospizi dal ABC dals dretgs politics.

La lingia vida dumbra era

Per part infurmescha la brochura era davart detagls ch'ins n'era gnanca pertschart ch'els pudessan esser impurtants, per exempel sut il term «vusch supplementara». Quai è la «vusch che correspunda ad ina lingia vida sin in cedel electoral, sche quel cuntegna damain vuschs da candidats valaivlas che cussegliers naziunals ch'èn d'eleger en in circul electoral, e che vegn attribuida a la glista electorala inditgada cun in num u cun in numer sin il cedel electoral.»

Quai munta per exempel per in electur grischun ch'empleniescha or ina glista vida: Era sch'el scriva si mo dus nums sin ina glista, dumbran las trais ulteriuras lingias vidas era sco vuschs – numnadamain per quella partida e glista ch'ins scriva en il quadrel sura. Sch'ins n'inditgescha dentant nagina cifra da glista u partida, na dumbran las lingias vidas betg.

Tschintg linguas ina sper l'autera

Interessanta è la brochura er ord punct da vista linguistic. Damai che las definiziuns en las tschintg linguas cumparan gist ina suenter l'autra pon ins cumparegliar ils terms politics da las quatter parts da la Svizra ed anc leger els en englais.

La brochura pon ins retrair gratuit en l'inter-net sut www.bundespublikationen.admin.ch u per posta tar: chanzlia federala, secziun da terminologia, Gurtengasse 3, 3003 Berna.

Cumular, panaschar, stritgar

L'october èsi puspè da ponderar co emplenir or ils cedels d'elecziun. Prender ina glista prestampada? U scriver ils candidats preferids sin ina glista vida? «L'ABC dals dretgs politics» po esser nizzaivel, pertge el explitgescha era suandants terms:

Cumular: Pussaivladad da las votantas e dals votants dad inditgar sin il cedel electoral duas giadas il num d'ina candidata u d'in candidat.

Panaschar: Pussaivladad da las votantas e dals votants da modifitgar in cedel electoral prestampà, inscrivend a maun nums da candidatas e da candidats d'autras glistas dal medem circul electoral e stritgond, sche necessari, nums stampads sin il cedel electoral respectiv.

Stritgar: Pussaivladad da las votantas e dals votants da modifitgar in cedel electoral prestampà stritgond nums prestampads sin quel cedel electoral.

La vischnanca da Surgonda – cun dus clutgers (Maletg: Silvana Derungs)

La vita è capitada

Bunamain 1'000 visitas a Surgonda. Ed uss è bain baud tut passà. Ils 24 da zercladur vegn emessa l'ultima episcoda frestga dals vischins or da la vischnanca muntagnarda x-insanua en terra rumantscha.

L'istorgia che fa bain e mal il cor va a fin. E quai fa er in zichel mal e bain il cor a mai. Gugent avess jau anc accompagnà la chanzlia da Surgonda cun il president communal Alfons Battaglia e la chanzlista Ernesta Cafilisch fin a la fusiun cun Saluorn, la vischnanca vischina. Pli baud u pli tard fiss ella bain vegnida, u betg?

Quant gugent avess jau accompagnà Lucia dal Volg tras il mund da las tschentschas e toffas, sia relaziun cun in partenari cumplitgà ed ina figlia che banduna bainbaud il dachasa. E quant gugent avess jau anc accompagnà Hans Gruber, il Tirolais che abita, lavura e viva a Surgonda, fin en chasa da vegls! Sa tge discussiuns che quai avess dà cun

sia Beatrix, cura ch'el avess ditg ch'el giaja cun 65 en chasa d'attempads e fertig!? E sa tge ch'el avess tut traffitgà là?

Cun Hans en chasa d'attempads?

Mo fin a la fin dals dis na pon ins betg ir cun las figuras. Per quai avessi duvrà 10'000 episodas. A mai fai bain il cor da pudair laschar ir Hans, Lucia, Ernesta, Martin, Alfons, Roland, Pirmina, Severin, il droghist Duri Bachmann, il garaschist Jöri Gartmann, la tgirunza Olenka Wozniak, tat Bernard, Paula, Gabi, Remo Casty, il pitschen Flurin (il figl da Paula), il grond Flurin (il narratur), il scolast Luzi, Tina da la Crusch Alva, ils giasts da surpraisa

Mario Cavigelli, Erich von Däniken e tut tschellas figuras che han populà Surgonda durant quatter onns e mez.

Jau sai anc, cura che David Truttmann ed jau essan ids a discurren en ils radis dal sulegl che han stgaudà la piazza da parcar davos chasa RTR. El stoppia discurren da la ra-

Circa 3'720 minutas gieu auditiv

Quatter onns e mez gieu auditiv – quai è var 3'720 minutas uras via-dis tras ils chaus ed ils cors da quels da Surgonda. Ed avant che Vus studegiais memia bler: 3'720 minutas èn 62 uras. Ins pudess pia tadlar durant bun e bain dus dis e mez las 930

E tgi che ha gust da tadlar 2,5 dis «Vita capita» nonstop
-> www.rtr.ch/vita-capita-radionovela

dionovela cun mai. Cun grond gust hai jau tadlà. El aveva, sche jau ma regord endretg, gia preparà il num «Vita capita». In num che resta. In num ch'è uschè pregnant ch'era il titel da quest artitgel era gia daditg programmà. Ed era ils nums ed ils characters dals protagonists eran gia entagliads.

episodas ch'i vegn lura ad esser bainbaud.

Per 1'000 episodas n'hai betg tanschi. Per la fusiun da Surgonda cun Saluorn era betg. E sche Hans Gruber va propi in bel di en chasa d'attempads – tgi sa? Quai sa atgnamain be la vita, la vita che capita.

Michel Decurtins,
reschissur «Vita Capita»

Ils Tudestgs da Tschechia

La destrucziun planisada d'in pievel

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **Las elecziuns parlamentaras tscheccas ans han fatg endament in pajais da passa diesch milliuns olmas, situà entamez l'Europa, gist davos la Baviera. Sia chapitala Praha/Prag sa chattava al center da l'istorgia continentala cur che retg Carl da Boemia (1316–1378) era imperatur tudestg, che Jan Hus († 1415) pregiava per ina refurma religiosa e che retg Gieri (Jiri) Poděbrad (1420–1471), d'accord cun la Pologna e l'Ungheria, suttametteva in plan da lia europeana a la Frantscha. Lezza giada ha l'umanist toscan Enea Silvio Piccolomini (1405–1464), uvestg da Trieste 1447–1450 e papa Pius II davent da 1458, scrit ina «Historia Bohemica» ed ina «Historia Austriales».** Ma il triumf da Vienna e dal catolicissem ha frenà il svilup da la cultura tschecca. Sia renaschientscha en il 19avel tschientaner ha nutri la luschezza da l'intelligenza tschecca, cun las nundumbravlas perditgas d'art floreal a Praha, e sia admiraziun per la Russia sco pussanza slava. La guerra mal ponderada da l'Austria-Ungaria cunter Russia e Serbia ha stimulà quels Tschechs che siemiavan da restaurar la Boemia medievale sco republica dominada da Slavs. Questa visiun ha sa realisada 1918 a moda sfalsifitgada; la Frantscha ha chatschà tras la naschientscha d'ina Tschecoslovachia artificziala, cun 6,29 milliuns Tschechs, 3,73 milliuns Tudestgs, 1,77 milliuns Slovacs e 870 000 Ungarais (cifras da 1910). 1938–1939 è la protegida da Paris crudada ensemen; igl è stà il concurs d'ina clicca naziunalista manada da president Edvard Benes (1884–1948).

Stalin sco model

En l'exil englais han ils socialdemocrats da la minoritad germanofona, manads da Wenzel Jaksch (1896–1966), pruvà tuttina da cuntanscher ina cunvegna cun ils politichers da la maioritad tschecca. Igl è stà adumbatten. «Pir en l'exil, durant la guerra mundiala, ha Jaksch emprendì d'enconuscher Benes dal tuttafatg e chapì pli tard che dus regls dominavan il schef da la 'democrazia' tschecca, (...) numnadamain quel da sa far valair, dominond senza mesira, ed in profund odi da razza encunter ils Tudestgs» (1). Benes, allia cun la partida comunista, admirava il dictatur sovietic Josif Dschu-

gaschvili «Stalin» (1879–1953) e leva imitar quai che lez aveva fatg deportond ils Tschetschens, Tatars da Crim e Tudestgs da la Volga. Suentar l'armistizi da matg 1945 ha Benes, vegni senza legitimaziun democratica president da la Tschecoslovachia restaurada, realisà inatala «purificaziun etnica». Ils Tudestgs, clomads dals retgs da Boemia en il 13avel tschientaner, vivevan cunzunt sper ils cunfins da l'Austria e la Germania occupadas dals victurs. Benes ha persvas Stalin ed il president american Harry S. Truman (1884–1972) da surpigliar en Germania e l'Austria las passa trais milliuns olmas da lezzas sdrimas. In istoricher american scriva: «Ils 5 da fanadur 1945 ha il ministeri tschecoslovac da l'exteriur (...) numnà l'expulsiun dals Tudestgs il duair principal ed 'il problem il pli actual per la regenza' (...). Prokop Drtina, schel da la Partida 'liberala' naziunala socialista, ha declerà ils 17 da matg 1945 sco il duair il pli urgent dals Tschechs 'da nettegiar la republica tuttafatg dals Tudestgs (...)'. Mintgin da nus sto gidar a schubregiar la patria.' Schizunt la baselgia catolica ha sa participada. Canon Bohumil Stasek (Visehrad) ha declerà: 'Suentar milli onns èsi ura da far giu quint cun ils Tudestgs. Damai ch'i èn nauschs, na vala vers els il cumandament d'amar il proxim' (...). Avant l'expulsiun survegnivan els fitg pauc temp per paquetar e bandunar lur chasas, savens mo in quart d'ura; i dastgavan prender cun sai mo il pli necessari (...). Tomás Staněk, il principal istoricher tschec areguard l'expulsiun [dals Tudestgs ed Ungarais] resumescha: 'Las mesiras encunter ils Tudestgs, be dalunga suenter la guerra, eran savens ordvart diras e schizunt inumanas'» (2). Uschia è svanì il pievel da scienziads sco il psicolog Sigmund Freud (1856–1939) ed il biolog Gregor Mendel (1822–1884). Ils erta-vels spiertals da Wenzel Jaksch, exiliads en l'Europa e l'America dal nord, han fundà il «Ravugl internaziunal Willi Wanka» per promover l'encletg tranter pievels sin basa da la vardad, la gistia ed ils dretgs umans. Ils veterans dal ravugl han gist sa rimnads a Bad Kissingen/Baviera. per discuter la situaziun dals dretgs umans en Tschechia ed il mund, sedesch onns suenter la ruina dal communissem en l'Europa e tredesch suenter la fin da Tschecoslovachia. Il parsura dal ravugl, Rudolf Pueschel (Mountain View/Cali-

fornia), ha descrit manidlamain la ductrina giuridica internaziunala areguard ils dretgs umans. Peter Barton (Praha), manader dal post da la cuminanza tudestga da Tschechia, e Hans Korb (Opava/Silesia morava) han referì davart la situaziun da lezza cuminanza aifer il stadi.

Trais milliuns deportads

L'emprim ha mintgin dals var 25 participants da la dieta sa preschentà. Ils plets da Pueschel en atgna chaussa han fatg ina ferma impressiun. Per el lezza giada, sco uffant, porscheva la deportaziun l'atractaziun d'insatge nov; la mamma perencunter ha patì profundamain da quella violenza inumana. Decennis a la lunga nun han mamma e figl savì discurre da lezza vieuta decisiva en lur vita. Pir cun vegnir veglia ha la mamma chattà la forza basegnaivla per in raschienen cun il figl. In auter participant ha quintà che sia mamma, sco mattetta, saja gia vegnida deportada 1919 da l'Alsazia, cur che la Frantscha, annectond puspè la regiun, ha bandischà vers la Germania quels passa 100 000 avdants che na valevan betg sco indigens. Pueschel, en ses referat da Bad Kissingen, ha mussà che l'expulsiun da passa trais milliuns Tudestgs da Tschecoslovachia ord lur patria da blers tschientaners duaja valair sco genocid en il senn da la Cunvegna per prevegnir e chastiar il genocid, approvada ils 9 da december 1948 da l'assemblea generala da l'ONU. Il referent ha gentilmain mess ses manuscrit a disposiziun da «La Quotidiana». T. a. ha'l declerà: «En l'art. 1 da la cunvegna han ils pajais contrahents confermà ch'il genocid saja in malfatg tenor il dretg internaziunal, empermettend d'al prevegnir e chastiar. L'art. 2 definescha il genocid cun ina da las acziuns suandantas, commessas cun l'intenziun da destruir dal tuttafatg u en part ina gruppa naziunala, etnica, razziala u religiosa, numnadamain

- 1) mazzond glied che fa part d'ina tala gruppa,
- 2) donnegiond grevamain tala glied, saja quai corporalmain u psichicamain,
- 3) imponend aposta ad ina tala gruppa cundiziuns da vita che possian la destruir dal tuttafatg u en part,
- 4) prendend mesiras per impedir naschientschas en la gruppa,
- 5) transferind sfurzadamain uffants da la gruppa tar in'autra.»

Igl è cler che l'expulsiun sistematica da passa trais milliuns umans, pervi da lur etnia, atras las autoritads tscheccas, cur che l'armistizi aveva gia mess fin a la guerra en l'Europa, correspunda a la definiziun dal genocid formulada da l'ONU trais onns pli tard.

Mo pli 38 000

Korb (Praha) ha descrit il svilup da la situaziun en ils davos sessanta onns per quels Tudestgs che han savì u stuì restar en Tschecoslovachia suenter las deportaziuns da 1945–1946 e la victoria dal communissem 1948. Il stadi ha tegnì mo quels Tudestgs che l'industria basegnava, pia cun lur famiglias var 280 000 olmas, blers sco lavurers sfurzads. Tuts sun gnüts expropriads. Da tuttas pajas per Tudestgs han ins tratg giu 20%. Fin a 1952 na valevan els betg sco burgais tschecoslovacs. Igl era scumandà da discurre tudestg. La primavaira da Praha 1968 ha manà ina constituziun nova che renconuscheva la minoritad tudestga; questa ha lur astgà crear in'unìun culturala che ha pussibilità da tgirar puspè il linguatg en cuminanza. Cun la revoluziun da 1990 han ins pudì fundar uniuns per linguatg e cultura, ma scolas tudestgas datti mo trais, tuttas privatas. La minoritad tudestga, sparpagliada en il pajais, e la polaca, concentrada en la Tschechia da l'ost, pate-schan da la stgarsezza d'uffants. 2001 davi mo pli 38 000 persunas da linguatg tudestg. Il pajais è restà in stadi monoling cun minoritads toleradas.

La decadenza d'in pajais

En contrast cun Korb (Praha) ha Barton sa preschentà sco in um giuven e plain confidenza. L'emprim ha'l relevà sia derivanza maschadada; sia mamma fa part da la minoritad ungaraisa en Slovacchia. Quai al dat ina buna survista dals problems etnics en l'Europa mesauna. Sia lavur principala è d'infurmar il public tschec davart la cuminanza tudestga dal pajais. En lez senn legia'l attentamain la pressa ed ils manuals d'instrucziun e stat a disposiziun da tgi che veglia discurre cun el. Bliers Tschechs èn persvas ch'i dettia Tudestgs en Tschechia pir dapi 1938; quai resulta da la propaganda comunista. Dentant mussan brevs da lecturs, adina pli frequentas, che l'interess per il passà tudestg dal pajais crescha. Era Pueschel ha punctuà ch'il public chapeschia plaun a plaun: «Ils 4 da favrer 2006 ha Pavel

Safr, schefredactur da la gasetta quotidiana 'Mlada fronta dnes', prendì cumià da ses public cun in editorial da trais paginas entitulà 'Praschuniers da l'odi encunter sasez'. Safr manegia ch'ils Tschechs s'odieschian ferm a sasezs e che quai chaschunia explosiuns da naziunalissem [per cumpensaziun, G. S.-C.]. Safr: 'Ils pievels ch'èn passads atras noss pajais han contribuì a sia cultura (...). L'expulsiun dals Tudestgs ans ha dà in culp che ha donnegià fin oz insaquantas parts da Boemia (...). Igl è resultà ina decadenza spiartala ed economica, dentant era politica e morala.' I constat che sdrimas da Boemia n'han betg sa restabilidas da l'expulsiun da lur populaziun indigena.

Far endament l'ierta spiartala

La Boemia istorica è adina stada bilin-gua. Ils monuments medievals da Praha/Prag, admirads onn per onn da milliuns turists, èn ovras da las duas etnias dal pajais. La cancellaria da l'imperatur Carl da Boemia ha promovì il linguatg tudestg, stgaffind la basa linguistica che ha pussibilità al Saxon Martin Luther (1483–1546) da translatar la Bibla. Ma en l'emprim district da la chapitala tschecca, sper la staziun da metro Karlovo náměstí, pon ins visitar ina claustra numnada «Emauz» (Emmaus) u «Klášter na Slovanech» (claustra tar ils Slavs), abolida 1949 dal reschim e restituida 1990 als benedictins. «L'imperatur Carl ha fundà la claustra 1347, cun lubientscha papala, per ils benedictins da ritus slav, per Croats, Sorbs, Tschechs e Rutens [pia Ucranaes e Bielorus, G. S.-C.]. Cun la messa per slav vegl empruvava la baselgia da gudagnar pajais [da l'Europa] da l'ost anc pauc preparads. En il 14avel tschientaner era la claustra in center relevant per cultura e furmaziun» (3). La citad ha contribuì a la vita spiartala dal mund germanofon cun persunalitads sco Franz Kafka (1883–1924), Rainer Maria Rilke (1875–1926) e Bertha von Suttner (1843–1914, premi Nobel da la pasch 1905). La Tschechia pudess mo gudagnar faschend endament sia ierta tudestga, tenor la devisa da Jan Hus: «La vardad survenscha».

1) Emil Frenzel, Sudetendeutsche Geschichte. 6avla ediziun. Mannheim (Adam Kraft, ISBN 3-8083-1141-X) 1978, p. 386.
2) Norman M. Naimark, Flammender Hass. Ethische Säuberungen im 20. Jahrhundert. Minca (C. H. Beck, ISBN 3 406 51757 9) 2004, pp. 146–147 e 149–150.

Il stgilat – l’acrobat da noss guauds

■ Il stgilat appartegna als ruiders. El maglia nuschs, sems, coclas, chatschs e scorsa e mintgatant era insects ed ovs d’utschels. L’excellent rampignader è fitg derasà en guauds da guglias, da figlia ed en parcs. Las lungas griflas datan tegn vi da la scorsa da las plantas; cun sia cua lunga e spessa po el tegnair l’equiliber cun siglir d’ina planta a l’autra. Il stgilat fa ses gnieu aut en la tschima da las plantas. Il gnieu ha la furma d’ina culla cun in’entrada da la vart. L’animal è activ dal di e na fa nagin sien d’enviern per propi. L’enviern, cur ch’el ha fom, banduna il stgilat il gnieu e va a la tschertga da ses zups.

Cumparsa

En sia cumparsa è il stgilat adattà a la vita ch’el maina raivend per las plantas. Stgilats èn fitg levs e paisan be 200-400g. Exemplars creschids cuntanschan ina grondezza da 20-25 cm (dal chau al bist); la cua mesira radund 15-20 cm. Durant raiver serva la cua lunga sco agid da balantschar; cura ch’il stgilat siglia d’in lieu a l’auter, furma la cua ina sort guvernagl. Mastgels e femellas na sa differenzieschan betg areguard lur grondezza e lur colur. Stgilats chaminan sin las plantas-pe. Las tschattas davant han quatter dets cun lungas

griflas moviblas; er ils poleschs degenerads han griflas. Las chommas davos èn surproporziunalmain lungas e fitg fermas; las lungas griflas sturschidas pussibiliteschan al stgilat da raiver engiu cun il chau avant.

Stgilats han ina tipica dentadira da ruider. Ils dents lungs da ruier creschan adina puspè suenter (fin 10 cm per onn).

Il pail dal stgilat consista da chavels curts che vegnan midads duas gidas l’onn. Il pail d’enviern è bier pli spess che quel da stad; savens è er la colur d’enviern pli stgira u griscenta. Ils tschofs sco penels che vargan si las ureglias fin 3,5 cm fan part dal vestgi d’enviern; la stad èn quels fitg curts u betg avant maun.

Activitad

Il stgilat è in animal fitg agil, adattà perfetgamain a la vita sin las plantas. Sias toppas davos grondas e fermas e sias griflas stortas fan dad el in excellent rampignader da plantas. Cun grond inschign raiva el d’ina planta ensi ed engiu (cun manar las toppas davos) e fa gimnastica tranter la roma.

Pervia da ses pitschen pais sa mova il stgilat er sin roma fitg satiglia. Cura ch’el siglia lunsch, dovra el la cua per diriger e franar il sgol. Sigls da 4-5 meters n’èn nagin problem per quest pitschen acrobat. Tant sin las plantas sco er per terra sa mova il stgilat en furma da pitschens sigliots. Stgilats èn activs durant il di. Chauds dis da stad tschertgan els lur vivonda la damaun e la saira; durant il di sa retiran els lura en il gnieu.

Il radius d’activitad d’in singul stgilat

Cun sia dentadira da ruider vegn il stgilat d’avrir mintga crosa da nuschi.

FOTO: PD

cumpiglia en media 23 fin 40 hectaras (mastgels) resp. 14 fin 26 hectaras (femellas). Ils singuls abitadis sa cuvran per part.

In gnieu cumadaivel

Bleras spezias d’animals fan gniesus. Ils pli enconuschents en ils gniesus dals utschels. Ulteriurs animals che fan gniesus fitg bels ed inschigns èn ils insects, per exempel las furniclas e las termitas. I dat dentant era numerus mammals che fan gniesus sur u sut la terra. Da quels fan part per exempel ils ratuns da l’America dal Nord, las mieurs rampignadras da l’Africa ed ils bursalins da l’Australia. In dals gniesus ils pli fascinants è però quel dal stgilat.

Cun ir l’enviern tras il guaud ves’ins magari gniesus en la roma ch’han la grondezza da ballas: quai èn ils gniesus dals stgilats cotschens e grischs. Bliers èn vids, perquai ch’els èn memia vegls u perquai ch’els vegnan duvrads mo la stad. Auters èn dentant occupads d’in stgilat che fa in cupid.

Ils stgilats èn er activs l’enviern (enturn mezdi) e pon survivor mo paucs dis senza magliar. Els van l’enviern en lur gnieu per durmir e sch’i plova e naiva. Il gnieu è fatg da romins e frastgas ed è pulstrà cun scorsa, erva e feglia. Il gnieu po avair in diameter da var 45 cm, la chombra in tal da var 30 cm.

Il gnieu vegn construi en la furtga dad ina planta. In cranz da roma e feglia furma la part exteriura; a l’intern sa chatta il letg bain pulstrà. Durant construi il gnieu sa volva il stgilat adina enturn sai per dar al gnieu sia furma radunda. Il gnieu d’enviern è pli stabil che quel da stad.

Cumportament social e multiplicaziun

Stgilats vivan per regla a moda solitaria. I dat dentant er cas nua che pitschnas societads sa furman ordaifer il temp da la copulaziun. En quest cas partan plirs stgilats il medem gnieu. Entaifer questas

gruppas domineschan ils animals (mastgels e femellas) ils pli gronds ed ils pli vegls.

La copulaziun ha lieu la fin mars (en la Bassa per part gia la fin schaner ed il favrer, suandà d’ina segunda fasa da copulaziun il medem onn). Las femellas en chalur secreteschan in’odur che carmala ils mastgels. Quels curran suenter ad ellas e fan vairas chatschas en las curunas da las plantas.

Suenter radund 5 emnas naschan en il gnieu 3-7 animalalets bluts ed orvs. Els paisan 8,5 grams ed han ina lunghezza dal corp da radund 6 cm. Els vegnan tgirads be da la mamma. Suenter 9 emnas tschertgan els gia sez lur maglia. Tuttina restan els anc in temp en vischinanza dal gnieu da la mamma. La madirezza sexuala cuntanschan ils stgilats gia suenter indesch mais, ma per regla tiran els si agens pitschens pir en la vegliadetgna da dus onns. Var 80 procent dals pitschens stgilats na survivan betg l’emprim onn (pervia da fiergnas e giats). Tar ils stgilats che survivan l’emprim onn munta l’aspetativa da vita radund 3 fin maximal 7 onns; en parcs d’animals cuntanschan els ina vegliadetgna da fin 10 onns.

Nutriments

Ils stgilats sa nutreschan da nuschs, glogns, sems da puschas, brumbels, ampuaunas, bulieus, magari er da larvas d’insects u lindornas. Els maglian gugent ils minzs da las puschas-pign e da las betschilas. Per pudair magliar quests sems mordan ils stgilats giu las stgaglias da las miscalcas. Suenter il past restan savens enavos puschas ruisas da pign e da schember. En buns temps rimnan els vivonda e fan provisiuns en lieus zuppads. Surtut l’atun rimna il stgilat nutriment e chava quel en il terren. Schebain ch’el ha in’activitad reducida, banduna il stgilat er durant l’enviern regularmain ses gnieu per tschertgar las reservas ch’el ha fatg

l’atun. Ma cunquai ch’el na chatta betg tut ses zups, gida el – tuttina sco la cratschla – a derasar las plantas.

Inimis

Tar ils inimis natirals dal stgilat tutgan la fiergna ed ils utschels da preda. La fiergna melna raiva prest tuttina bain sco il stgilat. Da di è il stgilat bain en avantatg grazia a ses pais pli bass, ma da notg al surprinda la fiergna savens en ses gnieu. Dals utschels da preda (piv, sprer, girun) mitschan ils stgilats savens cun curren en rudè enturn il bist da la planta. En situaziuns da fitg grond privel po il stgilat er sa laschar crudar per terra or da gronda autezza senza sa blessar. En parcs e curtins èn savens ils giats ils pli gronds inimis dals stgilats.

Sistematica e derasaziun

Entaifer l’urden dals ruiders (Rodentiae) furman ils sciurids (Sciuridae) ina vasta famiglia che cumpiglia tranter auter ils stgilats, ils sabrins, ils stgilats da la terra e las muntanellas. En questa famiglia vegnan differenziadas las sutgruppas che vivan per terra, sin las plantas u ch’han membranas da sgular. Il gener dals stgilats (Sciurus) tutga tar ils sciurids che vivan sin las plantas (Sciurini). Tut ils stgilats èn da postura plitost pitschna, han ina cua spessa e vivan en guauds. La gronda part da las 28 spezias da stgilats viva en l’America; be trais spezias vivan en l’Eurasia. En l’Europa Centrala è schizunt da chasa da natira be ina spezia da stgilat (Sciurus vulgaris). Per differenziar quella da las ulteriuras spezias la numn’ins per part «stgilat per propi» u «stgilat europeic».

Entaifer il gener dal stgilat indigen existan per part fitg grondas variaziuns da la colur dal pail. Dal sid vers il nord e nordost vegn la colur pli grischa; dal vest a l’ost mida la colur da cotschen vers nair. I dat però regiuns nua che variantas co-

tschnas e nairas cumparan ina sper l’autra, sco che quai è er il cas en l’Europa Centrala. Il pli derasà en noss guauds è il stgilat brin stgir, ma mintgatant ves’ins er exemplars brin cotschents. Er albinissem e melanissem èn fenomenes ch’ins po observar savens tar ils stgilats en Europa.

Il stgilat indigen è derasà quasi en tut l’Europa (cun excepziun da la Spagna dal Sid, dal Portugal e da tschertas regiuns da l’Italia). Vers ost è el plinavant da chasa quasi en l’entira Asia dal Nord, da l’Ural fin a Kamtschatka ed en la Corea. En lur territori da derasaziun cumparan ils stgilats fin ad in’ autezza da 2000 meters sur mar.

Il tipic spazi da viver dal stgilat indigen èn guauds da coniferas. Be en la part da derasaziun europeica cumpara el er en guauds maschadads e guauds da feglia. Sco animal che suonda la cultura cumpara el en l’Europa savens er en parcs e curtins.

In sguard als parents

Cumbain ch’ils biologs prefereschan oz ina subdivisiun pli differenziada (a basa da criteris da la genetika moleculara) pon ins – sco gia mussà survast – sutdivider ils sciurids en las trais gruppas dals stgilats petaurins (cun membrana da plane-giar), dals stgilats da plantas e dals stgilats da la terra.

Tscherts stgilats ed auters mammals che vivan sin las plantas san plane-giar. Quests sabrins u stgilats petaurins han pels tranter las chommas davos e davant che s’avran sco in paraplevgia. Els vivan surrut en l’Asia dal Sidost, cumparan dentant er en vastas parts da l’emisfera nord. Cun lur pels tranter las chommas e la cua platta per manischar e franar «sgolan» ils stgilats petaurins d’ina planta a l’autra.

L’enviern vegnan ils gniesus dals stgilats magari visibels.

MIROSLAW/PIXELIO

Il stgilat grischi è in stgilat da planta ch’è vegnì importà da l’America en l’Engalterra ed ha stgatschà qua bunamain tut ils stgilats cotschens. Ils stgilats grischs prendan da tuttas sorts materials per far lur gnieu: launa nursa, plimas, fain, spias, fletga, strom, romins, feglia setga, feglia verda, nuschs-fau, scorsa. Quels che vivan en las citads dovran era ruments sco tastgas da plastic, stromins per baiver e palpieri da gasettas. En il fratemp è il stgilat grischi er sa derasà en l’Irlanda ed en l’Italia.

Il stgilat da la terra il pli vischin – abstrahà, bain chapi, da la muntanella – viva en l’Europa dal Sidost. El fa sia tauna sut la steppa per mitschar da ses inimis e da la chalur. El viva en grondas colonias; ins chatta fin 12 000 animals sin in spazi da 330 m². Il stgilat da la terra maglia parts da plantas sco ragischs e bulbas, ma era fritgs e sems.

Er il stgilat da Sibiria appartegna als stgilats da la terra. Da stad porta el fritgs, tschagulas, bulbas e ragischs en sia tauna. Quest proviant tanscha per tut l’enviern ch’el passenta cun durmir. Da stad maglia el fitg bier ed accumulescha uschia reservas da grass. Sch’el sa senta en privel, dat el in ferm tschivel per avertir ses cum-pogns.

Ils tschofs orasum las ureglias spareschan en il decurs da la primavaira.

ROLF HANDKE/PIXELIO

Cun manar las toppas davos è il stgilat er bun da raiver engiu.

RUDOLPHO DUBA/PIXELIO

La preschentaziun:
Dossier «Stgilat».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1285
www.chatta.ch

Polluziun nucleara chastia da

Multa per la societad franzosa culpaivla

■ (gsc) Il toponim giapunais «Fucschima» munta «insla da (la) ventira». Ma ils 13 da mars 2011 è stà in di da sventura per la citad ed il district che portan lez num e per l'entir Giapun. En Europa ed en il mund industrial han milliuns umans chapì ch'il diever da l'energia nucleara zoppa privels incalculabels. Il pajais federativ da Baden-Württemberg (10,75 milliuns olmas) ha sa dà in primminister «verd». La cancelliera *Angela Merkel*, adina puspè crititgada sco targlinadra, ha instradà cun sia coaliziun il cumià da l'energia nucleara ed il diever creschent d'energias regenerablas. La Svizra va en la medema direcziun. En Frantscha perencunter resista president *Nicolas Sarkozy* a la pressiu da l'opposiziun; ma ina dretgira d'appellaziun ha gist sentenzià la possessura d'ina centrala atomica, culpaivla da polluziun da dus flums, a pajar in import da passa € 500 000. In recurs è anc pussaivel, ma gia questa decisiun giudiziala è ina gronda victoria legala.

Da l'accident a la sentenza

Igl ha entschavì ils 7 da fanadur 2008, a las 19.00, en la centrala da Bollène (Provenza), sin la riva sanestra dal Rodan. In tanc da liquid radioactiv dat l'alarm: Il livel è memia aut. Enturn las 22.00 perschan ils emploiads ch'el va suror. Ils 8 enturn las 4.45 scuvran els ina sfessa; ina part dal liquid cula e tschuffroga ils flums Gaffière e Lauzon. A las 6.15 mett'ins ad ir in plan d'urgenza. Pauc suenter las 7.00 infurmesch'in l'Autorità da segirtad nucleara (Asn) e quellas dals districts d'Avignon e Valence. Ma pir a las 16.00 prend'ins las emprimas mesuras da segirtad publica, e l'Areva-Socatri, societad responsabla, dat infurmaziuns fitg manglusas. Ils 15 revelescha la renumada gasetta «Le Monde» che prelevaziuns enturn la centrala hajan mussà proporziuns d'uranium fitg autas en l'aua sutterana. Ils 23 vegnan var tschient emploiads contaminads cun mantegnair in reactiv da la centrala. Decleraziuns dal minister competent fan dubitar ch'el prendia vairamain serius l'accident. La federaziun «Sortir du nucléaire» (www.sortirdu nucléaire.org), ensemen cun Greenpeace e vischins da la centrala, porta lura plant en chaussa. Ils 14 d'october 2010

Las ovras nuclearas dattan actualmain bler da discutir, betg mo en Svizra.

MAD

sentenziescha la Dretgira circuitala da Carpentras (Provenza) che la societad saja innocent. La part planschadra fa lura recurs tar la Dretgira d'appellaziun competente a Nîmes (Languedoc). Questa citad è in center da la cuminanza ughenotta, tradizionalmain fitg critica areguard decisiuns dubiusas da l'autorità; durant la Segunda guerra mundiala han gruppas e vitgs ughenots zuppà cun success gidieus persecutads. Ha quai stimulà ils derschaders da Nîmes da tadlar la vusch da lur atgna conscienza? En mintga cas hani sentenzià l'Areva-Socatri, ils 30 da settember 2011, a pajar ina multa da € 300 000 ed indemnizaziuns totalas da € 230 000 als planschaders (associaziuns e persunas privatas).

L'Alsazia e Basilea sa movan

Accidents nuclears franzos smanatschan era la regiun basileisa. La «Tribune de Genève» dals 18 da settember rapporta da manifestaziuns en l'Alsazia auta cunter la centrala da Fessenheim, «la pli veglia en Frantscha (...). Gia en fanadur manegian las autoritads da Basilea-Citad ch'ins duaja la stizzar. Era las regenzas da Basilea-Champagna e dal Giura sa faschevan quitads, tant pli pervi dals ristgs da terra-trembel en la regiun.» La vallada dal Rain è situada tranter las duas ruttadiras dal Gaud nair e da las Vogesas. Ins ha bajegià la centrala damanaivel d'in chenal cun

l'aua pli auta ch'ils conturns; in terra-trembel era lev pudess sfender il cuntschet ed inundar l'ovra nucleara. Ins ha entschavì gia la primavaira a sa far quitads. Ils 13 d'avrigl scriveva la «Badische Zeitung» (Friburg en Brisgovia): «La catastrofa nucleara da Fucschima ha impressiunà er il microcosmos politic alsazian. Sco emprima vischnanca da la regiun ha Strassburg, sia chapitala, pretais la serrada da l'ovra da Fessenheim. Glindesdi saira ha las trais gruppas bunamain unanimas dal parlament communal, pia la socialista, la verda e la conservativa, vuschà la petiziun. In pledader da la vischnanca ha confermà il mardi ch'i haja dà mo in'abstenziun (...). Il text approvà relevava che tuts spezialists tegnian ils criteris da segirtad [per Fessenheim] sco antiquads (...). Er *Jean-Louis Christ*, president conservativ da Rappoltswiler/Ribeauvillé, ha s'exprimì cleramain cunter la politica nucleara da la regenza.» Igl è cler che l'exempel da la Germania e cunzunt dal Baden-Württemberg limitrof stimulescha l'Alsazia, entant ch'il rest da la Frantscha targlina; schizunt sia partida socialista, la principala da l'opposiziun, n'ha anc nagina posiziun clera en chaussa, schebain ch'il suveran franzos duai eleger ses president u sia presidenta gia la primavaira 2012. La sentenza da Nîmes pudess dar in schlantsch nov al moviment ecologic franzos.

«A Trun sut igl ischi» – La fundaziun da la Lia Grischa (1424)

■ L’onn 1395 è vegnida fundada a Glion la Lia Sura. L’onn 1424 han l’avat da Mustér Pieder de Pultengia ed ils signurs Hans Brun de Razén e Hans de Sax-Mesauc renovà questa lia a Trun e fundà uschia la Lia Grischa.

Lia Grischa (Lia Sura)

La Lia Grischa – numnada oriundamain Lia Sura – è sa constituida tras l’uniun da 21 cumins da las vals dal Rain Anteriur e Posterior, dal Mesauc e Calanca. Trais chaus feudals da la Val dal Rain Anteriur, numnadamain Johannes von Ilanz, avat da Mustér ed iniziand principal, il barun Ulrich II de Razén ed il barun Albert de Sax-Mesauc èn s’unids ils 14 da favrer 1395 cun deputads dals cumins a Glion en ina lia perpetna, a la quala èn s’associads tschintg dis pli tard era il cont Johann de Werdenberg-Sargans cun ils Libers da sur il gaud (da Flem).

Il motiv per quest’alleanza è stà ina seria da charplinas tranter ils signurs de Belmont, Werdenberg e Razén e l’uvestg da Cuira, ma era entaifer la noblezza bassa. Il mastergn, il commerzi ed il traffic avevan qua tras subi gronds donn. Cun la lia stipulada a Glion vulev’ins restabilir la segirezza sin las vias, pussibilitar il commerzi ed il traffic liber e garantir il dretg da l’um cumin davant dretgira. Las cunvegns per il mantegniment da la pasch publica cumpigliavan puniziuns severas per assassinats, ladernitschs ed incendis. Ils 4 d’avrigl 1399 è era il signuradi dal Crap S. Barcazi, suttemess al cont de Werdenberg-Heiligenberg, s’unì cun sia gliend a Trin e Termin e cun la duana a La Punt/Rehanau a la Lia Sura. Ils 24 da matg 1400 è la Lia Sura, che cumpigliava ussa tranter auter l’entira Val dal Rain Anteriur, s’accordada cun Glaruna da garantir als martgadants e commerziants da muvel glarunais la segirtad sin las vias da pass vers il sid (Veptga, Pass dal Lucmagn, Cuolm Val).

Ils 16 da mars 1424 è la Lia Sura vegnida reafirmada, approfondada ed amplifitgada a Trun sut l’ischi legendar, e sa numna dapi alura Lia Grischa. Il num deriva probablmain dals vestgids producs dal ponn grisch per l’um cumin, pli tard è el alura vegnì attribui a tut ils Grischuns ed al chantun Grischun. Ultra dals trais signurs feudals principals avevan ussa era las vischnancas ed ils Libers da sur il gaud ina represchentanza pli ferma a Trun. Ils conclus dal 1395 èn vegnids amplifitgads cun resoluziuns d’admoniziun e d’agid vicendaivel, per garantir la protecciun dal possess ed ina meglra giurisdicziun. Trun è vegnì designà sco sedia d’ina dretgira imparziala da la Lia Grischa che serviva da dretgira d’appellaziun. Da las trais Lias reticas, reunidas il 1524 en la Republica da las Trais Lias, possedeava mo la Lia Grischa ina pussanza giudiziala centrala; ella è era stada la suletta ch’aveva introduci ina giurisdicziun civila unitara.

Il 1424 èn s’associadas era la Val dal Rain Anteriur, la Mantogna-Tusaun, la Val Schons ed il Valragn cumplainamain a la Lia Grischa. Cun ils pass da transit dal Spleia e dal S. Bernardin, che colligavan, ultra dal Lucmagn, il territori da la Lia Grischa cun il sid, ha quella cuntanschì dapli impurtanza geostrategica. Cun il consentiment dal cont Johann de Sax è la part sura dal Mesauc entrada ils 23 d’avrigl 1480 en la Lia Grischa ch’ha rinforzà la collavuraziun en il territori retic cun sa colliar cun parts da la Lia da la Chadé (1406 e 1425), cun Cuira ed ils Quatter Vitgs (Eigias, Zezras Termin, Vaz Sut, 1440) e cun la Lia da las Diesch Dretgiras (1471).

La Lia Grischa è daventada la forza principala en las activitads exteriuras da l’entir Grischun (campagnas militaras en Vuclina 1486–87, contract da mercenariat cun la Frantscha 1496, alleanza cun la Confederaziun 1497, campagnas milanaises 1512). Ina lita cun la Lia da la Chadé per la precedenza è vegnida reglada il 1550 cun in cumpromiss: en missiuns a l’exteriur ed en campagnas militaras aveva la Lia Grischa ina posiziun da

Fundaziun da la Lia Grischa. Maletg en la Cuort Ligia Grischa a Trun (enturn 1700).

preferenza; en dumondas da sigillaziun eran las duas lias da princip egualas, en la pratica aveva duntant la Lia da la Chadé cun ses bundspresident in avantatg, perquai che Cuira era pli savens il lieu da reuniun dals deputads esters.

Entaifer la Lia Grischa avevan las regiuns dals anteriurs chaus feudals principals (Cadi, Lumnezia-Foppa-Flem, Vuorz-Sursaissa-Razén) in ferm surpais politic, perquai che mo gliend da questas trais regiuns aveva da vegl ennà il dretg d’acceder en roda da dus onns a l’uffizi suprem dal landrehter (chau-derschader e chau-lia). Famiglias d’autras regiuns transferivan perquai savens lur domicil en ils lieus cun tals privilegis. Il 1798 è sparida la Lia Grischa sco part dal Stadi liber da las Trais Lias, ella ha però survivi sco part da l’organisaziun politica dal chantun Grischun dal 1803 fin il 1851/54.

Martin Bundi

Johannes von Ilanz

Avat da Mustér dal 1367–1401, numnà *filius domini Enzii Maradie*. Suenten l’assassinat da ses predecessur, Jakob Buchhorn, tras gliend da la Chadé e l’incendi da la claustra e da la baselgia (1387), ha Johannes von Ilanz restaurà la claustra. El ha revocà la concessiun contestada da las minieras da Medel ad abitants da la Svizra Centrala ed ha dublà il 1371 il pegn als Blegnais per las alps claustralas sin il Pass dal Lucmagn, nua ch’el ha fundà il 1374 in ospizi. Il 1376 ha el confermà in’alleanza da transit tranter la Cadi e la Val dal Blegn, rinforzond il moviment communal (participaziun dal mastral e dals ministerials); il 1395 è el stà in dals confundaturs da la Lia Sura/Lia Grischa (dals signurs) a Glion (amplifitgada il 1424 a Trun). Cun la Cadi èsi reussi a Johannes von Ilanz il 1401 da liberar la claustra da l’avugadia dals Werdenbergs.

Ursus Brunold

Albert de Sax (Mesauc)

Attestà per l’emprima giada il 1395, † 1406. Figl da Caspar. Frar da Johann. Albert de Sax è sa participà cun ses signuradis da la Lumnezia, da la Foppa e da Flem al sistem d’alleanza ch’è sa constituì enturn il 1400 en las vals dal Rain. Ils 14 da favrer 1395 ha el conclus in’alleanza cun l’avat e la vischnanca da Mustér sco

era cun ils signurs de Razén e lur gliend. Gia il favrer 1395 èn s’alliads cun els ils conts de Werdenberg-Sargans, il 1399 ils conts de Werdenberg-Heiligenberg ed il 1400 Glaruna. Albert de Sax è il sulet partenari preschent en tut ils contracts d’alleanza. A partir dal 1400 signescha el ensemen cun ses frars Johann e Donat. Il 1403, suenter la mort dal duca Gian Galeazzo Visconti da Milaun, han ils Sax conquistà la fortezza da Blinzuna. A partir dal 1406 han els stuì tegnair avert quella per ils Confederads ch’avevan entant occupà la Leventina. Albert de Sax è vegnì assassinà en la Torre Fiorenzana sper Grono, residenza d’ina lingia laterala dals Sax (aderents da Milaun?).

Florian Hitz

(Brun) de Razén

Famiglia da libers d’auta noblezza dal 12–15avel tschientaner, estinguida il 1458. Numnada tenor il chastè da Razén, attestà per l’emprima giada il 1282. Tudestg Rhäzüns; la scripziun «Räzüns» è antiquada. Il num da famiglia Brun deriva probablmain da barun (il stan ierarchic-social dals Razén). La derivanza da la famiglia n’è betg clera. A partir da la mesadad dal 13avel tschientaner era ella ina da las famiglia noblas las pli respectadas en la Rezia. Ils baruns, versads en faidas, èn vegnids engaschads en ils onns 1330 l’emprim da l’uvestg da Cuira per cumbatter cunter Donat de Vaz, alura da l’avat da Mustér cunter ils Quatter Chantuns. Da quel temp enavant è creschida la paisa politica e militara da la famiglia.

En il 14 e 15avel tschientaner era ella parentada cun ils signurs de Sax-Mesauc, ils Orellis, Belmonts, Montals, Matschs, Werdenbergs e Stoffelns. La fossa dals baruns de Razén sa chattava a Razén, sper l’anteriura baselgia parochiala da S. Paul. Il signuradi da Razén vegniva dà en ierta mintgamai mo ad in sulet member da la famiglia. L’emprim represchentant attestà da la famiglia è Arnold (menziunà il 1137–39). Cun Heinrich III, *nobilis vir* (menziunà il 1251–88), èn ils de Razén daventads pli perceptibels: quel ha manà ina coaliziun da nobels retics cunter l’uvestg da Cuira ch’è vegnida battida il 1255 a Domat. Sia fossa aveva el tschernì il 1288 en la catedrala da Cui-

ra. Suenten il 1350 han ils de Razén extendì lur domini vers la Surselva, la Tumbleastga e la Mantogna. Il represchentant il pli impurtant da la famiglia è Ulrich II. Lungas charplinas cun l’uvestg da Cuira (oravant tut per il domini en la Tumbleastga e sin la Mantogna) a la sava dal 15avel tschientaner han consumà dal tuttafatg las forzas militaras ed economicas dals baruns e terminà lur fasa da success. Il 1395 han las charplinas surmenziunadas manà a la fundaziun da la Lia Sura (dals signurs), la precursura da la Lia Grischa ch’era ils baruns de Razén han affirmà tras engirament a Trun il 1424. Suenten la mort da Gieri (il davos represchentant masculin da la famiglia) l’onn 1458, è il signuradi da Razén vegnì dividi.

Linus Bühler

Pieder de Pultengia

Menziunà per l’emprima giada ils 11 da november 1398, † 17 da december 1438. Figl da Claus, chavalier. Attestà en ils onns 1398–99 sco custodi da la claustra da Mustér, da la quala el è stà avat dal 1402–38. Pieder de Pultengia ha laschà renovar la baselgia da S. Maria, donnegiada tras l’incendi dal 1387, sco era la chaplutta da S. Gada. En la liturgia quotidiana cultivava el la spiritualitad benedictina. En il grond schisma è Pieder de Pultengia stà indecis; el ha probablmain assistì al Concil da Constanza ed ha laschà confermar il 1418 ils privilegis da la claustra tras il papa Martin V. Il 1408 ha el obtegni la reconoschientscha dals vegls dretgs claustrals da vart dal retg Ruprecht, il 1413 ed il 1433 era da vart dal retg Sigismund ch’ha probablmain exprimi uschia sia apprezzaziun per l’ospitalitad concedida ad el durant sias campagnas en l’Italia.

En las Guerras appenzellais dal 1403 ha Pieder de Pultengia prenià partida per Sviz. Il 1406 ha el negozià cun Blegn, ensemen cun la vischnanca da Mustér, davart la renovaziun dal contract da traffic dal 1376. Il 1407 è el entrà cun Uri en in dretg territorial, senza pudair garantir duraivlamain la Val d’Ursera a la claustra. Dal 1412 fin il 1419 han entretschaments en la Faida da Razén turmentà l’avat e l’abazia. Cun l’avat Pieder de Pultengia sco emprim signader è la Lia Grischa vegnida renovada ed amplifitgada il 1424 a Trun. En il spiert dal moviment communal per la pasch dal pajais ha el intermedià cun success suenter il 1424; percurter n’ha el betg pudì sa retrair dal tuttafatg dals cumbats politics per la pussanza. Il 1425 ha el sustegnì cun truppas da l’abazia e da la Lia Grischa ina campagna da Confederads en la Val d’Ossola. Perquai han quels da la Svizra Interna obtegni reducziuns da dazi fin a Milaun era per l’abazia. Cunquai che Pieder de Pultengia ha promovì, sco ses antecessur Johannes von Ilanz, il svilup communal, proseguind ina politica d’alleanzas, ha el appartegnì als avats da Mustér ils pli impurtants. Ad el ha Ludovic Hendry deditgà ses roman istoric «Pieder de Pultengia» (1964).

Lothar Deplazes

Johann de Sax

Attestà per l’emprima giada il 1400, † 1427 a Castrisch, barun, a partir dal 1413 cont. Figl da Caspar. Frar dad Albert. ∞ Katharina nata de Werdenberg-Bludenz, cunertavla dal cont Friedrich VII de Toggenburg. Ensemen cun ses frars Albert e Donat e cun ses cusrin Kaspar (il qual n’era dentant betg participà als bains en Surselva) cundomini sur il Mesauc e sur Glion, la Foppa, la Lumnezia, Val S. Pieder, Castrisch e Flem, a partir dal 1413 domini exclusiv. Cundomini sur Blinzuna 1403–19. Johann de Sax è stà participà al svilup da la Lia da Glion dal 1395 a la Lia Grischa dal 1424 (signatari). Anna-Maria Deplazes-Haefliger

Dietas: Lia Grischa

La dieta da la Lia Grischa era sortida da la dretgira da cumpromiss. Ella vegniva convocada a Trun per il di da s. Gieri (23

d’avrigl, Jörgentag), ma vegniva salvada de facto il pli savens il matg. Questa dieta era responsabla per la legislaziun (ad referendum) e per affars administrativs currentes. Ella era l’autorità electorala per ils uffizis federals da la Lia Grischa, repartiva las entradas ed expensas sin las dretgiras autas, classifitgava ils plis ed exercitava la dretgira da cumpromiss. Sco autorità politica cumpigliava ella il landrehter, ils 27 mess ed ils trais chauslia envidads, e sco dretgira d’appellaziun sa cumponiva ella da 18 commembers sut il presidi dal landrehter.

Adolf Collenberg

Chaus feudals da la Lia Grischa

L’avat da Mustér ed il signur da Razén proponivan en roda quatter, il barun de Sax(-Mesauc) trais candidats per l’elecziun annuala dal chau da la Lia Grischa, fundada il 1424. La dieta da la Lia Grischa elegeva alura in da quels candidats sco chau-lia/landrehter. A partir dal 1538 avevan las dretgiras da la Lumnezia, da la Foppa e da Flem en roda il dretg da proponer in candidat sco chau-lia, resalvà fin alura a lur signur feudal, il barun de Sax(-Mesauc). Dapi il 1702 stueva l’administratur austriac da Razén prestar sarament sin la constituziun da la Lia Grischa per pudair far diever da ses dretg da proposta (snegà ad el sulettamain il 1701). L’elecziun dal landrehter aveva provocà savens tensiuns en ils cumins paritetics (Lumnezia, Foppa, Flem), perquai ch’ils catolics pretendevan, sper ils dus chauslia refurmads da la Lia da la Chadé (il bundspresident) respectivamain da la Lia da las Diesch Dretgiras (il bundslandamma), almain in chau catolic per la Republica da las Trais Lias.

Adolf Collenberg

Dretgira d’appellaziun: Lia Grischa

Enconuschenta dapi il 1395, cun caracter da dretg public en la Lia Grischa dapi il 1424. Attestada il 1438 per l’emprima giada sco «Dretgira dals 15», presidiada dal chau-lia (landrehter). Attestada gia enturn il 1490 sco dretgira d’appellaziun per cas civils ed extendida il 1529 a 18 commembers. Ella sa radunava al term s. Gieri (23 d’avrigl) en l’anteriura curt claustrala a Trun e, tenor bassegn, era utrò (per exempel a Tusaun u Andeer). Fin enturn il 1500 è ella stada l’emprima istanza, sch’ina dretgira era sezza partida, a partir dal 1535 mo ina curt d’appellaziun. Ultra da quai survegliava ella l’execuziun correcta dal dretg da la Lia Grischa e da la Brev da federaziun dal 1524 (mo en la Lia Grischa).

Adolf Collenberg

Vopnas: Lia Grischa

L’emblem original da la Lia Grischa era probablmain ina crusch d’aur e d’argent cun bratscha fin a l’ur sin fund cotschen – ina copia da la crusch imperiala che punctuava l’appartegnientscha a l’Imperi respectivamain la loialitad dals emprims manaders da la Lia Grischa visavi quel. Gia enturn il 1500 vegnivan duvradas duas furmas da vopnas: ina da quellas represchentava ina crusch alva e grischa sin fund cotschen, l’autra in scut sfendi en grisch ed argent. Omaduas èn vegnidas duvradas fin en il 19avel tschientaner. Il grisch da la Lia Grischa è vegnì remplazzà il 1564 per motivs eraldics cun nair (cf. sala dal cussegl a Tavau).

En il 17avel tschientaner ha il cotschen imperial fatg piazza ad in grisch u nair argentà. Il portensaina è s. Gieri.

Adolf Collenberg

Lexicon Istorico Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 arttgels (geografics, tematics, arttgels da famiglias e biografias) davart l’istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istorico Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.

70 onns Succurs svizzer d'enviern

L'istorgia dal Succurs d'enviern è l'istorgia da la paupradad

■ (cp) **Personalitads renumadas da la politica e da l'economia han fundà il 1936 il «Succurs svizzer d'enviern per dischoccupads». La nova ovra d'agid dueva gidar persunas basegnusas e lur famiglias a surmuntar meglier l'enviern ils onns d'avantguerra marcads d'in avegnir intschert. Dapi lura è il maletg da la paupradad sa midà e cun el era las activitads dal Succurs d'enviern. Restà è dentant il cumbat perseverant da l'ovra d'agid che s'engascha cun pled e fatg per umans en situaziuns difficilas.** Nagin'ovra d'agid n'è colliada uschè stretgmain cun la paupradad en noss pajais sco il Succurs d'enviern. El è vegnì fundà avant 70 onns per cumbatter quella. Da quel temp aveva la crisa economica mundiala numnadamain cuntanschi era la Svizra: Ella è vegnida confruntada cun in aut dumber da dischoccupads. En l'introducziun dal rapport da gestiun 1936/37 dal Succurs d'enviern pon ins leger: «Entas la stretga interdependenza economica da noss pajais cun tut ils stadis da l'Europa, gea ins po perfin dir cun ils centers economics da tut il mund, ha la crisa economica mundiala a l'entschatta dals onns trenta gi grevas consequenzas per noss'industria d'export. Per fortuna è il martgà intern sa mussà pli resistent. Era il turissem n'è l'emprim betg stà pertutgà da la crisa. Pir l'enviern 1934/35 han ins sentì en tut il pajais la crisa economica. Adina dapli manaschis èn vegnids serrads, il dumber dals dischoccupads è creschì. Il punct culminant ha la crisa cuntanschi l'enviern 1935/36. Passa 100 000 persunas, las bledas saunas e frestgas, n'avevan nagina lavur.» In citat che pudess senz'auter valair era per noss temp. Pervi da questa situaziun economica drammatica per la populaziun pertutgada, ha la confederaziun decis d'amplifitgar las prestaziuns da la cassa da dischoccupaziun che existiva gia da quel temp. Las prestaziuns n'eran dentant betg regladas sin plaun naziunal, mabain vegnivan pratitgadas sin plaun regional, per part schizunt communal cun grondas differenzas. Per pudair sustegnair tut ils umans basegnus che n'avevan betg pli il dretg da schurnadas u na survegnivan nagin agid per dischoccupads, ha l'Uffizi federal per industria, mastergn e lavur stgaffi in agid da crisa supplementar.

Il Succurs svizzer d'enviern per dischoccupads

Cunzunt ils mais d'enviern sa faschevan valair las miserias finanzialas, cura ch'ins duvrava supplementarmain anc material da stgaudar, buns chalzers, vestgadira d'enviern u fritgs e legums pli chars. Per las persunas pertutgadas gievi efectivamain per survivor: Il privel ch'ellas pudessan schelar u murir da la fom era grond, medemamain la pussaivladad da subir donns da la sanadad durabels pervi da la mancanza da nutriment. Ils uffizis federals e chantunals,

sco era ils posts da provediment eran conscients ch'ina «acziun cumplessiva per sustegnair las unfrendas da la crisa economica» era fitg urgenta. Personalitads renumadas da l'economia, l'industria e la politica han fundà il «Succurs svizzer d'enviern per dischoccupads». A sia emprima collecta èn sa participadas tut las regiuns cun excepziun da la Svizra franzosa. Il resultat è stà in retgav extraordinari per quel temp; 1,1 milliuns francs, in grondius segn da solidaritad tranter la populaziun. Uschia han ins pudì gidar bleras famiglias en basegn e surtut persunas pli passadas a surmuntar l'enviern. Suentar l'erupziun da la Segunda guerra mundiala han ins fatg ina collecta ensem cun il provediment da guerra svizzer, sut il num «Succurs d'enviern da guerra». Questa collecta, ch'è vegnida organisada per l'emprima giada en tut ils chantuns, ha purtà il 1941 in retgav da record da 3,1 milliuns francs. Per cumparegliar: Ils retgavs da las collectas dad oz n'èn betg bler pli auts.

Nutriment, vestgadira, ieli per stgaudar

La paja ad onn da bleras famiglias cun tschintg u dapli uffants era ils onns 1936 fin 1945 tranter 1500 e 2000 francs. Cun ina modestia e spargnusadad remartgabla vivevan questas famiglias per part en relaziuns miserablas per betg stuaier retrair daners dal sustegn dals paupers (oz: uffizi dal servetsch social); da stuaier far quel pass era per blers fitg umiliant. Respargns eran strusch avant maun; sch'il gudogn mancava pervi da la dischoccupaziun, purscheva il Succurs d'enviern sustegn: material da stgaudar (charvun, laina ed ieli) era in grond import, medemamain la vestgadira d'enviern e stivals. Las prestaziuns da l'ovra d'agid èn davent da l'entschatta stadas orientadas al basegn e fitg effizientas. Perquai che plitost ils abitants da la citad pativan da quel temp dals strapatschs supplementars da l'enviern, survegnivan quels bons spezial per retrair paun, latg, tartuffels, puma, sal, zutger, ieli da cuschinar, material da stgaudar e textilias. En il chantun da Sviz pussibilitava il Succurs d'enviern a babs da famiglia da retrair tartuffels da sem per in pretsch reduci. Il Succurs d'enviern da Basilea distribuiva mintg'onn passa in milliun kilos tartuffels e 400 000 kilos fritgs e legums setgentads. Var 21 000 persunas han profità da quest'acziun; quai eran bundant 12% da la populaziun chantunala. Mammass en speranza e mammass che tezzavan survegnivan ultra da quai gratuitamain ovomaltina e sardinas per cumpensar mancanzas da minerals e da grass (ina mesira da lunga vesida e remartgabla per quest temp). Era per lenziels e pezs vegniva procurà. En il Giura survegnivan p. ex. cuschinas da latg e da schuppa contribuziuns considerablas. Cunquai ch'il provediment da latg n'era betg adina pussaivel pervi dal razionament, vegnivan distribuidas

Las acziuns da tartuffels e puma han gidà blera glieud en differents lieus da noss pajais da na stuvair patir fom durant l'enviern.

FOTOS SUCCURS D'ENVIERN SVIZZER

gia da quel temp tabletts da vitamins per prevegnir a sintoms da mancanza spezialmain tar uffants. Durant la guerra ha l'Uffizi federal da provediment da guerra organisà las uschenumnadas acziuns popularas da ponn: Il Succurs d'enviern distribuiva a la populaziun paupra gratuitamain u per in pretsch fitg reduci differentas tailas per chauschas dad umens e da mats, chami-schas, lenziels, vestgids suren e cuvertas da launa. En emprima lingia gidava il Succurs d'enviern adina cun natiralias, nua ch'igl era necessari vegnivan concedidas era contribuziuns finanzialas, per exempel per pajar fits-chasa, egliers e curs da rescolaziun.

Rimnadas da vestgadira, stivas da vestgadira etc.

A Turitg ha il Succurs d'enviern endrizzà il 1937 l'emprima stiva da vestgadira: Entaifer l'emprim onn han ins distribuì en tut 44 396 tocs vestgadira ad 8230 persunas. En il decurs dals onns èn las stivas da vestgadira daventadas bunamain en tut ils chantuns in'istituiziun solida dal Succurs d'enviern, medemamain sco las rimnadas da vestgadira tradiziunalas. En las stivas da vestgadira vegniva era cusì e cuntschà, ed i deva curs da cuser. A las puras da la part sura bernaissa stevan a disposiziun dunnas che cusivan e cuntschavan a schurnada durant maximalmain diesch dis. Ellas midavan ils vestgids e la biancaria, che vegnivan per gronda part da la Bassa, tenor ils basegns da la populaziun rurala e gidavan era uschiglio a cuntschar ed a cuser vestgadira da lavur. La stiva da vestgadira da Basilea ha cuntinuà questa tradiziun enfin l'onn 1999 cun sairas da cuser, nua che mammass pudevan midar e renovar lur vestgadira. Cura che la manadra da la stiva da vestgadira da Basilea è ida en pensiu, han ins deplorablmain stuì dar si quest servetsch. A Turitg è vegnida serrada la davosa stiva da vestgadira la fin dal 2000. Il 1941 menziunescha il Succurs d'enviern da Turitg per l'emprima giada era la consegna da mobiglia, numnadamain da letgs; uschia è naschida l'acziun da letgs dal Succurs d'enviern!

Las activitads d'agid da pli baud...

Gia in mez onn suenter la fundaziun dal Succurs d'enviern è sa tschentada la dumonda, schebain quel duai daventar in'istituiziun durabla u restar in'acziun unica. Suentar discurs e consultaziuns intensivass èn ins vegnì a la suandanta conclusiun: «Il Succurs d'enviern è sa cumprovà gia durant l'emprim mez onn d'activitad e nagin na pensa pli da smetter cun questa bun'ovra uschè ditg ch'i dat anc tanta miseria da mitigiar.» (rapport da gestiun 1936–41). La situaziun economica è bain sa meglierada suenter il 1945, la paupradad n'è den-

tant betg svanida. Ils budgets da las famiglias, ch'eran gia maghers, na pudevan betg supportar ulteriuras ipotecas. Ed alura devi era bleras persunas attempadas sulettas che na pudevan betg pli lavurar cumplainamain ed avevan qua tras ina paja anc pli pitschna. Uschia èn las prestaziuns da natiralias, sco material da stgaudar, tartuffels e fritgs e vestgadira chauda per l'enviern, restadas in agid indispensabel per survivor. Vitiers vegnivan anc ulteriuras cumpras che surpassavan il budget fitg modest: cumpletter la rauba da chasa, ulteriurs letgs sche la famiglia creschiva, lenziels e cuvertas da launa, reparaturas da la mobiglia etc. Ma la pli gronda summa è vegnida duvrada enfin vers la fin dals onns settanta cle-ramain en furma da daner blut per medegiar donns da sanadad. Perquai che bleras persunas cun pauc gudogn n'avevan nagina cassa da malsauens, vegnivan quellas immediat en ils daivets cun pajar medicaments, tractaments u operaziuns charas. Qua vegniva il Succurs d'enviern en agid cun contribuziuns per evitar il mender. Bliers purs pitschens che avevan furnì fritgs e verduras sco acziuns da solidaritad a la populaziun da las citads durant la gronda crisa economica e durant ils onns da guerra ed avevan survegnì persunter vestgadira, eran ussa confruntads cun ina disproporziun tranter il gudogn racoltà dal terren e fund e la grevezza finanziaria da la famiglia. Sch'igl era insaco pussaivel, gidava il Succurs d'enviern cun procurar per ulteriuras pussaivladads da gudogn, pajar contribuziuns per maschinas, rauba da chasa, vestgadira e virtualias supplementaras per evitar in nutriment dischequillibrà.

... e dad oz

Il 1936 è vegnì fundà il Succurs d'enviern per gidar a survivor persunas main bainstantas en temps da grevezza. En il decurs dals decennis èn dentant las activitads da l'ovra d'agid sa midadas fermamain. Oz na vai forsà betg pli per il survivor. Il burgais è protegi relativamain bain cun assicuranzas obligatoricas encunter ils ristgs da professiun, da vegliadetgna e da malsogna. I dat dentant anc adina ina gronda gruppa da la populaziun che sto viver sut u al cunfin da la paupradad e da l'existenza. La crisa economica da la fin dal davos tschientaner cun sias consequenzas negativass ha dauzà il dumber da persunas cun entradas da lavur nunsuffizientas sin passa 500 000, da quellas èn var 230 000 uffants (funtaina: retschertga «Working Poor en Svizra» da l'Uffizi federal da statistica). Quests umans na ston per regla betg cumbatter per survivor. Ma els na pon betg satisfar als basegns existenzials ed èn uschia per gronda part exclus da la vita sociala. Envidar amis, ir a kino, visitar parents ed enconu-

schents che abiteschan lunsch davent, excursiuns e per part era champs da scola, abunaments da bogn ed ulteriuras activitads d'uffants n'èn betg pussaivlas. Deplo-ramblamain mancan savens ils daners ed era la forza per la scolaziun supplementara necessaria per augmentar lur schanzas sin il martgà da lavur. Els portan sche pussaivel vestgadira regalada, gia duvrada. Ils budgets da las chasadas èn uschè modests che expensas nunprevisas – l'exempel classic èn egliers ruts u reparaturas dals dents e surtut malsognas en las famiglias – n'èn betg supportablas. «Nus discurren qua cler e net da famiglias che finanzieschan ina vita modesta cun lur entradas. Ils uffants na portan betg vestgadira da marca e na possedan nagins telefonins chars», accentuescha *Andreas Zehnder*, secretari central dal Succurs d'enviern. Questas consequenzas d'ina situaziun d'urgenza permanenta, preschentadas qua, pertutgan praticamain en medema maniera tant la populaziun rurala sco era glieud che viva en citads.

Co ch'il Succurs d'enviern gida

Prestaziuns nunbirocraticas, spertas e concretas. Uschia descriva *Monika Weber*, presidenta centrala dal Succurs d'enviern, a moda pregnant las activitads dal Succurs d'enviern. «Nus avain da far surtut cun umans ch'èn dependents da noss agid. Quai èn savens famiglias u persunas ch'educheschon sulettas, che vegnan senza culpa en ina situaziun d'urgenza u anc mender, che sa chattan gia dapi pli lung temp en ina situaziun fitg difficila», conferma ella. «Questas persunas stattan en il center da nossas activitads.» Il sustegn vegn prestà en furma d'agid pratic: ina dunna spetga in uffant, las entradas da la famiglia giuvna na lubeschon dentant betg da cumprà la rauba necessaria per il pop. Qua vegn en agid il Succurs d'enviern. In'autra giada dovran ils uffants novs letgs – era qua gida il Succurs d'enviern (mintg'onn metta el a disposiziun passa 1400 letgs cumplets). Enstagl dals bons da virtualias distribuescha el oz fritgs e legums; quai è ina distgargia bainvegna per bliers budgets da famiglia surstrapatschads. Surtut da Nadal dat il Succurs d'enviern bliers bons per cumprà vestgadira. Anc oz n'han tschertas famiglias betg ils daners necessari per cumprà la gardaroba d'enviern. Ultra da quai dat il Succurs d'enviern ina contribuziun unica per pajar quints urgents u per far cumpras indispensablas. «Las summas necessarias n'èn per regla betg fitg autas, en media tranter 1000 e 2500 francs», declera Monika Weber. «Igl è forsà grev da chapir ch'ina tala summa plitost bassa po segirar ad ina famiglia l'existenza e signifitgar per ella in'enorma distgargia.» E tuttina èsi ina da las finamiras principalas dal Succurs d'enviern da distgargiar umans en miseria cun prestaziuns concretas ed efficacias, tenor il motto: agid per gidar sazez. Ma l'ovra d'agid na vul betg mo dar sustegn material, mabain era purtar in pau plaschair en il mintgadi savens depriment. Per exempel cun porscher las vacanzas da la Reka per famiglias spussadas, cun bons per far cummissiuns per ina pitschna parti d'anniversari dals uffants, cun surpigliar ils custs d'in champ da vacanzas, cun sa participar als custs da l'istrucciun musicala, cun pajà la comembranza d'ina biblioteca, cun dar ina contribuziun per in champ da sport ... En il center dals projects pli novs stat la duraivladad da l'agid. Ils projects duain gidar a meglierar la situaziun dals pertutgads a lunga vista, per exempel cun contribuziuns per curs da perfecziunament, per la scolaziun supplementara u per curs spezial. Ma insatge è fitg impurtant: Il Succurs d'enviern na remplazza betg las prestaziuns d'agid publicas.

Ulteriuras infurmaziuns davart il Succurs d'enviern dat Andreas Zehnder, Succurs svizzer d'enviern, Clausiusstrasse 45, 8006 Turitg, telefon 044 269 40 50, info@winterhilfe.ch, www.winterhilfe.ch

Quests uffants han retschavi avant 60 onns lur vestgadira dal Succurs d'enviern.

M sco Mozart e sco Marketing

DAD ANDREA L. RASSEL

■ **Il 7 da matg ha lieu il «Wien-Marathon». Il motto da quest onn è «run vienna - enjoy Mozart». Gea, era questa cursa en la «chapitala mundiala da la musica» - sco ils organisaturs manegian - stat sut l'ensaina dal cumponist famus.** Ils curriers e las curridras vegnan l'onn 2006 a vegnir accompagnads da tuns da pop e da rock ed era da la musica da Mozart. Vul dir: ins po curre uschè spert sco'ins mo po, ins na mitscha betg dal cumponist da Salzburg!

UE ina meglra instituziun grazia a Mozart

Wolfgang Schüssel - tenor turnus il parsura da l'UE - ha la fin d'emna envidà ad in'occurrenza cun il num «The sound of Europe». L'UE saja dapli che be in'unìun da commerzi ha el manegia ad ha empruvà da suttastrigar questa constataziun cun ina lunga retscha da concerts. Natiralmain che la gronda part dals concerts ha fatg homage a Wolfgang Amadé. Ch'el haja mess à la française ses num Theophil savain nus grazia a las bleras, bleras brevs che Mozart ha scrit. Quellas nus accompognan gia tut l'onn sin DRS 2, prelegidas cun gust e talent da signur Brandauer.

Era auters secturs vegnan conquistads dal num Mozart. Adina dapli firmas sa fidan da l'effect-Mozart. Las famusas culas da Mozart han da cumbatter sin fiera cun products pli profans sco latg e liongias.

Atmosfera dal rococo

La citad da Salzburg, nua che Mozart è naschì avant 250 onns, spetga quest onn in plus da radund 60'000 visi-

Mozart n'é betg mo in garant per buna musica mobain serva era sco catalisatur economic.

KEYSTONE

taders e visitadras. La chapitala austriaca, en la quala il cumponist genial ha passentà ses onns ils pli productivs, investescha en in «mund d'experienschas ed aventuras cun Mozart». En la Domgasse pon ils visitaders sa sfunsar en il mund da l'artist. En las chombras, ils sulers e perfin en la cuschina pon ins giudair l'atmosfera dal rococo, natiralmain adina accompagnà da la musica dal maestro.

I dat gia retschertgas scientificas

ch'intercureschan l'effect-Mozart sin l'economia. Interessant è che betg simpelmain mintga cumponist classic sa lascha duvrar sco catalisatur economic. Beethoven u era Schubert n'èn insumma betg garants per ina buna fatschenta. Era l'onn 1999 – deditgà a Johann Strauss – nun ha purtà in «boom» per ils products che portan il num da Strauss.

Hedonissem garantescha svieuta

I para d'esser ideal sch'ins po far in con-

nex tranter cumponist e product. Cun Mozart funcziuna quai perfetgmain perquai che lez è stà in uman hedonistic bunamain en ina dimensiun barocca. Suentar la lavur ha il maestro da Salzburg giudì las bellas varts da la vita. El amava la vestgadira bella e cus-taivla, surtut era el in «afficiunado» da chalzers cun fivlas – il simbol ultimativ dal schic dal 18avel tschientaner.

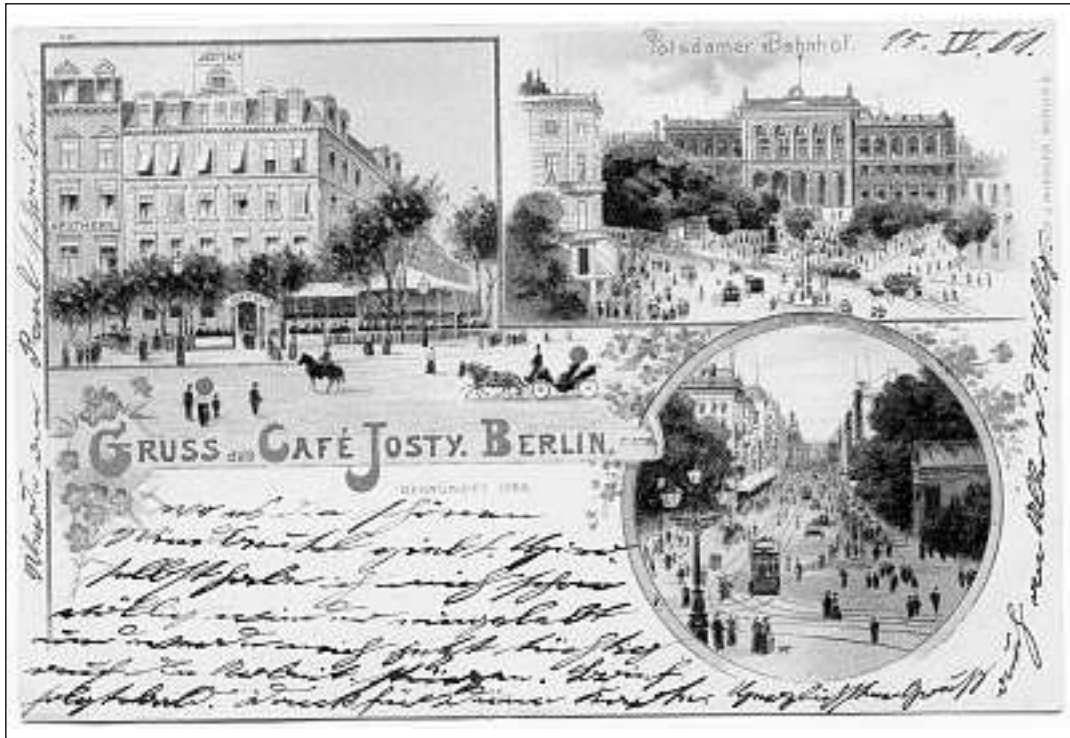
Per l'onn dal 250avel anniversari da Mozart vulan uss anc dapli producents sa profiter dal num Mozart. La firma

da dultscharias Manner lantscha las «Mozart-Schnitten», che sa cumponan da nougat e mandels - in pau sco las culas da Mozart, mo plitost lungas che radundas. Dentant sa chatta l'attribut Mozart betg sulettamain sin products dultschs. La firma Wiesbauer venda charn flettada Mozart. Gea in onn sin fiera è il Mozart-Milkshake da la Alpenmilch Salzburg.

Il cumponist amava da dar a chartas. La gronda moda dals onns 80 dal 18avel tschientaner era il Tarock - sumegliant a las Troccas. Mozart ha pers blers daners cun Tarock, el nun aveva nagina fortuna en quest gieu. La firma austriaca Piatnik exportescha chartas da gieu en radund 60 pajais. Chartas da bridge cun motifs dad operas dal maestro sajan in hit. Mo Mozart «venda» betg sulettamain chartas da gieu, ses num e portrait sa chatta era sin cumbinellas e memoris. Aposta per l'onn da Mozart engrondescha Piatnik il sortiment e spetga tenor las indicaziuns sin la homepage in augment da la svieuta per 30%.

Musica da Mozart omnipreschenta

Tgi che taidla adina la musica da Mozart, independentamain d'in anniversari radund po s'allegar. L'onn 2006 sa chattan sin ils plans da gieu da diversas instituziuns numerus concerts, operas, teater, projects innovativs e discussiuns davart il scheni da Salzburg. Tgi che na taidla mai la musica da Mozart, vegn quest onn u a sa dumandar co sfugir ella, u ch'i dat ina scuntrada positiva cun ina nova sort da musica. Mitschar è nunpussaiel. Mozart po pia spetgar ina massa preschientscha, ma el la vegn bain a supportar, il Wolferl.

Il 1793 han ins fundà il café Josty a Berlin. Ils fundaturs: Johann Josty ed Andrea Puonz da Segl, Christoffel Pedotti e Jacob Zamboni da Ftan. La carta datescha dal 1901.

Il persunal da la fabrica Klainguti a Genua, nua ch'ins fascheva fritgs candidi.

FOTO ARCHIVO STORICO CASTELMUR

Ils pastiziers grischuns en ina villa a Turitg

L'exposiziun cuzza fin il favrer 2010

DA CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ Il museum Johann Jacob mussa la vita e la derasaziun dals pastiziers grischuns en l'Europa. L'exposiziun è fatga senza temair custs. En ina villa a la riva dal Lai da Turitg sa chatta il museum Johann Jacobs che posseda ina da las pli impurtantas bibliotecas davart l'istorgia dal café. Da preschent s'occupa il museum dentant dals pastiziers grischuns ch'èn emigrads en l'entira Europa. L'exposiziun sa numna «Süsse Verheissung». I renda da dar in cuc. Betg mo pervi da l'exposiziun, mabain perquai ch'ins ha gist anc la chaschun da visitar ina bella villa al Lai da Turitg.

Brastular café e far tschigulatta

Tgi che spetga ina massada objects è forsa trumpà. Ins na vesa nagina palutta ed insumma naginas stgadellas da pasta. Mo paucas chaussas èn exponidas en las vitrinas en il plaunterren da la villa. Là vegnan explitgadas l'emprim las abilitads d'in pastizier. Per l'examen da maister duvrava el talent artistic. I na bastava betg, sch'el pudeva far turtas, pettas e biscuits.

In pastizier stueva era savair producir tschigulatta e confect (confiseur), glatsch e limonadas (limonadier). Bler pli da baud eran ils pastiziers era versads cun il café, pertge els avevan da brastular sez ils favs (cafetier). Plinavant tutgava destillar vinars e far liquors (destillateur, liqueurist) tar las incumbensas d'in pastizier.

Per tut questas spartas mussa l'exposiziun ina vitrina cun objects, per exempel ina «maschina» da glatsch cun furnas da pressiar lient il glatsch. Per producir glatsch na pudevan ins pli baud betg mo

smatgar il buttun e la maschina truschava da sez. Anzi, il limonadier stueva suar da trair pli che mes'ura, fin che la crema daventava plaunsieu ina pasta schelada.

Da Venezia en tut l'Europa

Cumenà hai a Venezia. Gia durant il 12avel tschientaner han Ladins, Bergiagliots e Puschlavins tschertgà paun e gudogn a Venezia. Il 1630 ha la pestilenza bunamain svidà la citad ed ils muntagnards èn stads bainvegnids.

Els han obtegnì la lubientscha da prender domicil e far marcanzia sco mulets, chalgers, venda-vinars e pastiziers che vendevan la rauba sin via. Il mastergn da pastizier han els emprendì dals Venezians. Cun il temp han il Grischuns gi in tal success ch'els han perfin conquistà ina maioria en la mastergnanza.

Quai n'ha betg plaschì a tuts indigens. Il 1766 èn ils pastiziers grischuns – era pervi da raschuns politicas – vegnids bandischads da Venezia. A chasa na pudevan els betg surviver cun lur clamada. Sforzadamain han els tschertgà la ventura en pli che 1000 autras citads da l'Europa.

En il tschaler dal museum han ins picturà ina charta gigantica da l'entir'Europa sin il palantschieu. Sin la charta èn bleras staziuns che mussan relicts dals pastiziers grischuns: brevs, cartas da menu, memoiras, fotografias, empustaziuns da paintg d'alp, regals da nozzas, attestats da lavur, albums, in service da café antic, diaris, artitgels da gassetta, valischas, stgatlas da chapels etc.

Bunas registraziuns

Las uras bunamain sgolan, sch'ins sa tragetna en il tschaler dal museum. Tar

mintga staziun pon ins tadlar registraziuns u guardar videos. Las brevs u ils diaris cun las scrittiras veglias da pli baud na pudess ins oz strusch pli leger. Perquai han ins registrà las passaschas interessantas cun l'actur da teater Jaap Achterberg. Men Steiner conta latiers chanzuns da viadi e da «increschantüm».

Monika Imboden ed Yvonne Höfliger han realisà l'exposiziun ed èn sa basadas sin studis e retschertgas da Dolf Kaiser, Roman Bühler e Peter Michael-Caflich. Bliers descendents da pastiziers grischuns han mess a disposiziun brevs, fotografias, cudeschs da receipts u objects.

Il Museum Johann Jacobs sa chatta al Seefeldquai 17 a Turitg. Il museum è avert il venderdi da las 14.00 fin las 19.00, la sonda da las 14.00 fin las 17.00 e la dumengia da las 10.00 fin las 17.00. Gruppas pon s'annunziar per visitar l'exposiziun ordaifer il temp d'avertura.

Las dunnas e l'architettura dals pastiziers

Dus referats en connex cun ils pastiziers grischuns stattan sin il program dal museum Johann Jacobs. Els s'occupan da las dunnas e da l'architettura dals pastiziers. L'istoricra Regula Pfeifer ha perscrutà la vita da las consortas dals pastiziers. «Mitten im Geschäft – Das Leben der Bündner Zuckerbäckersfrauen» è il titel da ses referat. Radund 200 brevs ed intginas fotografias han purschì a Pfeifer invista en il mintgadi da las dunnas dals pastiziers durant il 18avel e 19avel tschientaner. En quest temp èn las letgs per il solit stadas arranschadas da parents e geniturs.

L'istoricher Leza Dosch referecha davart «Bündner Zuckerbäcker als Bauherren». Quels pastiziers che han fatg rauba en l'ester èn savens turnads en patria ed han bajegià bels chasaments. Dosch porscha en ses referat ina survista e sa dumonda, sch'il mastergn sa manifestescha insaco en l'architettura dals pastiziers.

Il referat da Regula Pfeifer ha lieu ils 11 da zercladur a las 18.30 en il museum Johann Jacobs a Turitg. Il referat da Leza Dosch ha lieu ils 18 da zercladur a las 18.30 en il museum Johann Jacob a Turitg. www.johann-jacobs-museum.ch

Il «Cudesch da diversas Recettas» ha Jean Andrea Giovanoli scrit il 1828 a Nizza. Oz è il cudesch en possess dals artavels Chasper Beeli da Schlarigna.

Flurin Lozza n'ha betg chattà la ventura en l'ester. L'autur Linard Candreia publitgescha quest onn in roman che sa basa sin il diari dal «Garçon de café».

En bleras famiglias da pastiziers possedeavan las dunnas «morins». Ils ureglins dad aur ed emagl vegnan anc oz dads vinavant d'ina generaziun a l'autra.

Tge delicatessas ha questa stgatla cuntegnì pli baud?

Il museum Johann Jacobs sa chatta a la riva dal Lai da Turitg.

Ina designera grischuna fa moda a Turitg

Globus e BlueDog han gia vendì vestgadira da Collenberg e Ponicanova

DA CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ **Patricia Collenberg ha fatg dus pitschens scuets cun ses chavels. Da schar fotografar guarda ella schenada en la camera. Dasperas n'ha ella nagina raschun d'esser timida. Ella è designera da textilas. Dapi tschintg onns lavura ella sur sasezza.** Ensem cun sia collega Zuzana Ponicanova ha ella in pitschen atelier a Turitg e fa vestgadira. Sia collecziun pon ins cumprà en il Globus a Turitg. Era per BlueDog – la stizun da giuventetgna da Feldpausch – han las duas designeras creà ina pitschna collecziun. Ma malgrà che las duas collegas han gia contanschì blier, di Collenberg: «Nus pudain gist cuvrir ils custs da nossa collecziun, ma gudagnar, na gudagnain nus strusch insatge.»

Ellas san duvrar bain ils premis

Perquai è Collenberg stada leda d'obtengnair questa primavaira in premi da la Fundaziun per l'artisan grischun. L'onni passà ha ella gia obtegnì il premi federal per design.

Talas renconuschientschas na mun-

Patricia Collenberg para schenada. Quai cugliuna. La designera è sin buna via da sa cumprovar en la branscha da moda.

FOTOS C. CADRUVI

da lavurs a maun e da tegnaichasa. Suentar la scola da dunas ha Collenberg dà dus onns scola a Schaffusa, ed ha lura studiegia vinavant a la Scola d'art applitgà a Turitg. Ella è sa spezialisada sin design da textilas. En quest studium emprendan ins co che las textilas vegnan fatgas, las tecnicas da stampar, ma era disegnar e malegiar èn roms impurtants. Suentar ha Collenberg lavurà en l'industria sco designera. Tar «Eskimo» ha ella creà musters per cuvertas ch'èn vegnidas vendidas p.ex. tar Interio ed en il Globus. Per la marca Spirella ha ella designà motivs per sumbrivals da duscha e per textilas da bogn.

Il muster duai raquintar

Cura ch'ella è sa decidida da lavurar sur sasezza n'èsi betg immediat stà cler ch'ella vegnia a far vestgadira. Ella è sia collega levan cunzunt designar tailas. E quai stat anc oz en il center: ils musters sin ils vestgids. «Il meglier èsi, sch'in muster da nossa vestgiadira raquinta in'istorigia», di la designera, «Il muster sto avair insatge termagliant.» Forsa sco ils dus pitschens squets che la designera ha fatg cun ses chavels.

Curt e bun

Num: Patricia Collenberg Felder
Naschida: ils 26 d'avrigl 1968

Creschida si: Cuira

Burgaisa: Morissen

Domicil: Turitg / Wollishofen

Famiglia: dus uffants pitschens

Spaisas preferidas: spaisas talianas e thailandaisas

Bavronda preferida: café

Colur: cotschen

Marca da moda: Vivienne Westwood

Hobis: leger e cuschnar

Auturs preferids: auturs svizzers e hollandais

Citad preferida: Amsterdam

La tezla che fa forza anc strada.

tan betg sulet honur per las duas creadras da moda. Anzi, era ils daners han ellas nair da basegn. «Per producir ina collecziun duvrain nus 10 000 fin 20 000 francs, sulet per material e tailas – sa chapescha senza quintar l'atgna lavur», di Collenberg. Ils premis èn perquai bainvegnids, ed ins po ir da quella anora ch'ils daners da premi vegnan investads en tailas custaivlas per la proxima collecziun.

Igl è stretg en l'atelier

L'atelier sa chatta en la Klingenstrasse 23, betg lunsch davent da la staziun principala. Per vegnir en l'atelier ston ins passar tras ina stizun da termagls. Las duas designeras lavuran là la gievgia ed il venderdi. Ellas skizzeschan al computer, creeschon models, fan experiments e cusan prototips.

L'atelier è plain stgatlà, i ha dus computers, ina veglia Bernina ed ina macchina da far chaltschiel. Igl è medemamain il local da vendita e perquai èsi in pau stretg. «Nus stuain trasora dustar vi e nà nossa rauba.» Perquai tegna Collenberg era si bieras ballas da taila a chasa, nua ch'ella ha per cletg anc ina stanza per lavurar.

Unicats favoraivels

Il november duai quai vegnir meglier.

Lura avran Collenberg e Ponicanova in pli grond atelier cun stizun. Fin uss n'han ellas betg gughegià quest pass, cunzunt pervi dals auts tschains ch'ins paja a Turitg per talas localitads.

Las duas collegas han fin uss adina già la devisa da tegnair a bass ils pretschs per ch'era ils amis e collegas possian cumprà in u l'auter vestgì dad ellas. Dal tut gist n'è quai pretsch bass dantant betg. «Atgnamain faschain nus products da luxus», di Collenberg. Las tailas sajan d'alta qualidad e da mintga vestgì datti sulet paucs tocs. Tar blers vestgids sa tracti schizunt dad unicats ch'ellas lavuran ora a maun en l'atelier. Tuttina custa ils vestgì darar dapli che 250 francs. Per part datti era tocs gia per 50 francs.

Experientscha en l'industria

Patricia Collenberg è creschida sia a Cuira en ina famiglia rumantscha. Sco uffant ha ella adina zambregia. La mamma fascheva blier chaltschiel uschia ch'i aveva avunda rests da launa denturn. Ma material ord las stizuns da zambregiar devi sa chapescha darar. «Perquai hai jau gia baud emprendì d'improvisar», declera ella.

Da giuvna ha ella cusì sia vestgiadira u fatg midadas tar resti veder. Quai eran bunas premissas per imprendar da magistra

Ils quatter maletgs mussan ina solia rassa. I sa tracta d'in «Wickelrock» ruffinà da Collenberg e Ponicanova. Tut tenor co ch'ins lia la rassa sa mussa in nov muster.